

„ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ” В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ВИГАДКИ І РЕАЛІЇ

√ Сурнін В. Б. (Ужгород)

У статті аналізується становище євреїв у Російській імперії на протязі того періоду, коли їх перебування у складі всього населення набуло форми окремого питання. Незважаючи на спроби емансипувати євреїв, ця політика не була доведена до кінця і закінчилась невдачею.

Ключові слова: Російська імперія, євреї, емансипація, дискримінація, асиміляція, еволюція, революція.

До останньої чверті XVIII ст. «єврейського питання» в Російській імперії не існувало. Але після завершення поділів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.), коли до Росії відійшли нові території із значним єврейським населенням, це питання набуває актуальності. Виникає смуга осілості, де проживало півмільйона людей єврейської національності, постають інші проблеми, якими необхідно було опікуватися. Влада змушена була виробити загальні правила, котрі торкалися євреїв. На протязі XIX ст. ці правила неодноразово змінювалися. В силу багатьох причин євреї стали основним об'єктом крайнього російського націоналізму, а тим самим – також і національної політики. Але було б необережно ставити їх на одну площину і тим більше – ототожнювати. На жаль, саме такий підхід характерний для багатьох праць, присвячених обраній нами темі.

Чим пояснюється, що стан дослідження «єврейського питання» в Російській імперії є досить слабким? Відповідь проста: вивчення суспільної думки в царській Росії по єврейському питанню донедавна фактично ігнорувалося історіографією. При бажанні тут можна побачити вплив підходу російсько-єврейських істориків дореволюційного періоду, котрі зазвичай розглядали ставлення до цієї проблеми російського суспільства в юдофільських тонах, а ще частіше ігнорували цю проблему. Але це лише частина відповіді. Інша полягає в тому, що у розкритті правди не було зацікавлених сторін. Радянська історіографія взагалі вважала царську імперію «тюрмою народів», причому не лише для євреїв. Західна історіографія ставилася до царської Росії з традиційною упередженістю: як до відсталого країни, де були відсутні політичні свободи і де-

мократія. При цьому ігнорувалися кричущі приклади далеко не демократичного підходу до вирішення «єврейського питання» в рамках самого «цивілізованого» світу.

Сучасна історіографія намагається позбутися вказаних недоліків. Як приклад, слід навести фундаментальну монографію німецького дослідника Андреаса Каппелера [6]. Автор звертає увагу на особливості національної політики самодержавства стосовно євреїв без упередження, але його висновки аж ніяк не можна вважати необ'єктивними. Навпаки, представлені факти переконують в тому, що єврейське питання в Росії на початку XX ст. було ще далі від вирішення, ніж будь-коли. Солідарними у такому підході є також ґрунтовні дослідження англо-мвного дослідника Дж. Кліра [7] та російського Олексія Міллера [13].

Дж. Клір у своїй монографії звертає увагу на ставлення до єврейства з боку російської держави, яке пройшло помітну еволюцію за двадцять п'ять років з моменту скасування кріпосного права: від неясної добродішності до очевидного утвердження багатьох міфів і рис, що визначили неприйняття інтеграції євреїв у російське суспільство. Важливу роль у розвитку російського юдофобства автор відводить європейському, насамперед німецькому, ідейному впливові. Вже до початку 1860-х рр. ряд російських публіцистів перестають розглядати єврейську проблему лише в теоретичному сенсі.

За чверть сторіччя, що пройшли з часу початку реформ, євреї опинилися в складному і суперечливому становищі. З юридичної точки зору, їхнє становище покращилося. Але ціною тому стало неприйняття єврейства значною час-

тиною російської суспільної думки. В переддень реформ виникла думка, згідно якої становище євреїв потребує змін. У кращому випадку єврейське питання розглядалося як проблема, вирішення якої виявилось більш складним, ніж вважалося колись... У гіршому – євреїв в душі нігілізму були демонізовані, як активні вороги російської християнської культури, як криваві вампіри, готові пити кров російських дітей. Вони представлялися злобливою експлуаторською силою, що загрожувала як бідним, так і багатим. Суспільна думка, один час виявляючи слабку симпатію до євреїв, стала ворожою і скептично налаштованою до будь-якого вирішення єврейського питання. Це було „замкнуте коло”. Таким було ставлення до єврейської проблеми російської суспільної думки напередодні першої масової погромної хвилі початку 1880-х рр. Після неї суспільні заботи були зведені в ранг офіційної політики [7, с.48].

Монографія Олексія Міллера присвячена, насамперед, методології вивчення націоналізму, і однією з центральних авторських ідей є протест проти загостреної уваги на переслідуваннях, що домінує як у єврейській історіографії стосовно історії євреїв у Російській імперії, так і в інших національних історіографіях "малих" народів, що жили в складі тих або інших імперій. Подібні історіографії найчастіше не прагнуть вивчити мотивацію імперської влади, сприймаючи імперію просто як інститут придушення, по природі своїй нібито націлений на дискримінацію етноконфесійних меншостей. Міллер дивиться на історію єврейського питання (так само як і польського, і інших) з погляду політичної прагматики – чи змогла імперія Романових використовувати цей ресурс. На його думку, ні; єврейське питання "провалили", але не в цьому суть.

Головний пафос Міллера – в ускладненні і диференціації. Нехай від "синдрому жертви" не можна цілком позбутися, але не можна ж усе зводити до утисків і насильства й усе пояснювати патологічним антисемітизмом влади. Треба пам'ятати, що частина імперської бюрократії була цілком прогресивна і прагнула до ефективної інкорпорації євреїв у російське суспільство. Крім того, єврейське питання вирішувалося в тісному зв'язку з польським питанням, у залежності від ступеня небезпеки народних настроїв і динаміки положення в західних губерніях. З іншого боку, якщо говорити вже не про гоніння, а про політику асиміляції, то варто мати на увазі активну роль у цьому процесі значної частини євреїв [13, с.62]. На це вказують й інші дослідники [3, с.219-220].

Мета даної статті - дослідити еволюцію державної національної політики Російської імперії в „єврейському питанні”. З поставленої мети випливають завдання:

- визначити особливості емансипації євреїв у Російській імперії та причини її незавершеності;

- охарактеризувати еволюцію офіційного сприйняття євреїв на державному рівні, залежність прийняття рішень від виробленої позиції для вирішення „єврейського питання”;

- представити порівняльний контекстний аналіз ступеню дискримінаційності державних рішень щодо євреїв на фоні політики по відношенню до інших національностей;

- проаналізувати причини провалу імперією „єврейського питання”.

Як відправна точка для аналізу зазначеної проблеми і відповіді на конкретні питання, буде констатація відомого факту: починаючи з XVI століття і до кінця XVIII євреїв у Росії майже не було. Їм був заборонений в'їзд у Російську імперію. Навіть у XVIII столітті ця заборона дотримувалася, хоча все частіше говорилося про те, що, може бути, усе-таки якимось євреям дозволено в Росію приїжджати. Наприклад, купцям, тому що вони приносять прибуток; лікарям, тому що від них користь, і іншим володарям кваліфікованих знань. Поки це питання обговорювалось, в імперії Романових «незаплановано» з'явилися євреї: відбувся перший поділ Речі Посполитої, і Російській імперії на територіях поділеної країни, що увійшли до її складу, дісталася приблизно 50 000 євреїв [7, с.54]. Ці євреї зовсім були не схожі на тих, про яких говорили як про потенційних гостей, від яких може бути користь. Це були люди, що жили в містечках, цілком традиційно. Якщо вони і мали кваліфіковані знання, то зовсім не того роду, якого від них очікували.

Дивно, але ця ситуація не налякала російську владу. Зіштовхнувшись із зовсім незнайомими людьми, Імперія повелася з ними досить-таки ліберально, у просвітницько-абсолютистському дусі. Перші її кроки відповідали загальноєвропейському підходу, тобто євреї розглядалися як окремий стан. У чому ці кроки полягали? Євреїв оподаткували всіх однаково, менше ніж купців, але більше, ніж селян. Але далі почалися незвичні для Заходу нововведення. Була зламана традиція магдебурзького права. Вона припускає, що євреї не можуть бути членами цехових об'єднань або купецьких корпорацій. Вони повинні бути окремим станом. Замість цього євреям було дозволено приписатися в існуючі стани і разом з цим одержати усі права, якими члени цих станів володіли. У тому числі права брати участь у виборі магістратів і бути обраними членами магістрату. Це, без перебільшення, була революційна міра [2, с.240].

Друге, що було зроблено, – були відновлені, на той час істотно обмежені Річчю Посполитою, права кагалу, тобто єврейського самоврядування. Це було зроблено з двох причин. По-перше, тому що це відповідало загальній тради-

ції Російської імперії – спиратися на подібні самоуправлінські структури при керуванні населенням окраїн. А по-друге, тому що не існувало іншого вибору. Бюрократія була дуже слабкою, і вибір зводився до дилеми: або кагал, або віддати євреїв під контроль місцевого дворянства. Симптоматично, що вибрали саме кагал [3, с.115].

Можна сказати, що Катерина II дотримувалась загального просвітницького погляду на євреїв: тобто уявлення про євреїв як про людей погано улаштованих, таких, що підлягали деякому виправленню; але всі негативні риси євреїв приписувалися неправильним умовам їхнього існування. Відповідно, виправлення євреїв повинно було йти шляхом виправлення умов їхнього побуту. Що малося на увазі? Євреї займаються не тим, чим треба, вони займаються шкідливими речами, такими як дрібна торгівля, утримання шинків і винокурень, лихварство й арендаторство. Вони керують маєтками, віддаючи їхнім власникам якийсь стабільний дохід і, таким чином, неминуче підвищують експлуатацію селянського населення. Якими видами діяльності євреї повинні займатися з погляду Просвітництва? По-перше, вони повинні землю орати. По-друге, вони повинні займатися великою торгівлею. По-третє, вони повинні освоїти якісь кваліфіковані професії. Нехай вони будуть лікарями і т.д. [2, с.241].

Фактично, те, що відбулося в Росії в 1770-80-х роках, – це була емансипація євреїв. У 80-ті роки XVIII століття правове положення тих 50 000 євреїв, що жили у Російській імперії, було краще, ніж будь-де в Європі. Закон Катерини II про те, що євреї приписуються до станів з одержанням усіх відповідних прав, – це 1780-й рік, а перші кроки по правовій емансипації євреїв у Габсбурзькій імперії – це 1781-82 роки. Тобто Катерина була піонеркою!

Як завжди в таких випадках, влада зіштовхнулася з протестами християнського населення. Узагалі, це правило європейської історії: як тільки уряд намагається вжити заходів по емансипації євреїв, місцеве християнське населення починає більш-менш активно, досить часто в брутальних формах, протестувати проти цього.

Незабаром з цієї невеликої групи єврейського населення виділяються люди, що свої навички посередництва і підприємництва уже використовують не в пов'язанні з польською аристократією, як це звичайно було, з російською аристократією. Ці люди стають у дуже короткий термін надзвичайно багатими, вони одержують придворні чини, деякі з них одержують маєтки з кріпаками, залишаючись в іудейській вірі. Зовсім очевидно, що ця громада починає розколюватися, у тому розумінні, що є частина євреїв, які орієнтуються на функціонування вже в російському середовищі й обслуговування інтересів російських патронів, а якась частина продовжує

функціонувати в пов'язанні з польською шляхтою [13, с.39].

Тут ми підходимо до одного із спірних моментів в історіографії, тому що на початку 1790-х років купцям-євреям було наказано випасатися з московського купецтва. Споконвічно купці-євреї одержували привілеї, у порівнянні з іншими купцями в Імперії. Вони могли приписуватися до купецьких гільдій у будь-якому місці Імперії. І раптом цю норму було скасовано.

Чому це сталося? Ніде в літературі немає чіткого пояснення. Джеффри Хоскінг, наприклад, пише у своїй праці «Россия: народ и империя», що євреї стали жертвами «конкурентної боротьби» [18, с.48]. Але насправді жертвами цієї боротьби стали московські купці. Говорячи сучасною мовою, їх просто "кинули" більш досвідчені колеги. І справа не в тім, що московські купці не обманювали. Просто єврейські купці знали на один спосіб обману більше, ніж московські. Обмануті купці поскаржилися, єврейських купців вигнали з Москви. Вони відправилися не в білоруські містечка, звідки були родом, а в Петербург, де на рубежі століть заснували єврейське похоронне братерство, організацію, яка офіційно одержала ділянку землі для похорону іудеїв. Тобто офіційна присутність у столиці імперії іудеїв була цілком прийнятною [2, с.245]. Тому інтерпретації в літературі, що вигнання євреїв з Москви в 1791 році – це початок риси осілої, потрібно заперечити.

Початок систематичної дискримінації євреїв у Російській імперії варто віднести до періоду після другого і третього поділів Польщі. Чому це принципово важливо? Тому що звертає нашу увагу на один вагомий фактор. До другого і третього поділу ми маємо справу з дуже невеликою групою єврейського населення – 50 000 чоловік. Після другого і третього поділу кількість євреїв у Російській Імперії різко збільшується. Це вже близько до півмільйона людей. Тобто Імперія, що у 1772 році фактично не мала єврейського населення, до початку XIX століття, тобто через 30 років, стає Імперією з найбільшою кількістю єврейського населення у світі. Чисельність має значення – ми повинні це враховувати.

Після другого і третього поділів виникає насправді те, що можна назвати єврейським питанням. Поняття "єврейське", "польське", "українське" питання – термін з жаргону імперської бюрократії, що означав, що та або інша група населення представляє для Імперії проблему, і для того щоб нею керувати, потрібно скласти якийсь специфічний звід правил і законів саме для цієї групи. Такий Єврейський комітет, що повинен обговорити, що ж робити з євреями і як їх дискримінувати, починає працювати в Петербурзі на початку XIX століття [7, с.85].

Дуже показова структура цього комітету. Сюди входять вища імперська російська аристо-

кратія, польська аристократія з приєднаних територій і євреї. Але це ті євреї, яких російські аристократи, що входять у цей комітет, порахували потрібним запросити як своїх помічників. Польські аристократи не мають цього права. Тобто Імперія запрошує до участі в роботі комітету тих євреїв, що вже орієнтовані на центр. Це принциповий момент. Ми вже починаємо відслідковувати певну тенденцію у відносинах Імперії і євреїв. Це проблема погляду на ті або інші елітні групи. Або в центрі Імперії, або на периферії. Поки польська аристократія і польське дворянство ще розглядаються Імперією як лояльна регіональна еліта (не забудемо, що в цей час А.Чарторийський може служити міністром закордонних справ у Російській імперії), це не так гостро відчувається. Але згодом, особливо після повстання 1830 року, ця проблема стане гострою [3, с.143].

Те, що значна частина євреїв пов'язана агентськими стосунками з польським дворянством, стає усе більше і більше в очах Імперії проблемою. Якщо ми візьмемо період до Олександра II, то можна сказати наступне. Після того, як було прийнято Положення про євреїв, влада фактично ніякої систематичної діяльності у відношенні євреїв не веде. Імперія запропонувала євреям посилати дітей у державні школи і сказала, що якщо ви не хочете, то за свій рахунок будете створювати ваші традиційні школи. Єврейські діти в державні школи не пішли, а Імперія знизала плечима і залишила все як є [13, с.51].

Одночасно Імперія починає дуже цікавий експеримент: наприкінці другого десятиліття XIX століття вона спробувала посадити євреїв на землю. З цією метою були виділені державні гроші, надані деякі привілеї. Парадоксальним шляхом ця програма не була зовсім провальною. Якщо ми подивимося на період 60-х років XIX століття, то знайдемо тільки в Новоросії значну кількість поселень, де основну частину жителів складають євреї – 23 000 єврейських родин. За найбільш приблизними підрахунками, це тисяч сто чоловік. Вони там живуть і займаються сільським господарством [2, с.246].

Імперія знайшла цікавий спосіб вирішення проблеми відсутності сільськогосподарських навичок у середовищі євреїв. 10% жителів таких поселень склали німецькі колоністи, котрі повинні були цим євреям показувати, як треба працювати на землі. Ідея була непогана хоча б тому, що євреї з німцями могли розмовляти і розуміти одне одного. Якщо подивитися на всі інші експерименти з єврейської колонізації, а їх було багато і в Європі, і в Новому Світі, то вони усі закінчилися провалом. Російський експеримент закінчився провалом у тому сенсі, що відсоток євреїв, які сіли на землю, був мізерно малий у порівнянні з загальним числом, і не вирішував завдання "переходу євреїв у продуктивний спосіб життя". Але якщо 100 000 чоловік в одній лише Новоро-

сії обрали землю, то це не можна вважати цілковитою невдачею.

Попри все це не можна ігнорувати й зворотний ефект даного експерименту. Справа в тому, що євреї дуже насторожено ставляться до будь-яких спроб влади так чи інакше змінити їхній спосіб життя. І, загалом, намагаються довести активно, і часом ефективно цьому пручатися. Прикладом може служити історія з уведенням рекрутської повинності для євреїв. Це 1827 рік. Спочатку Микола I доручив розробити відповідний закон Єврейському комітетові, кілька місяців пройшло, закон не був готовий. Треба уявити собі Миколу Павловича і відносини його з бюрократією, щоб зрозуміти, як треба було мотивувати у фінансовому відношенні єврейський комітет, щоб він саботував царські укази. Потім це доручається відомому сановнику Новосильцеву. Але і він зайнявся саботажем. У кінцевому рахунку, закон було прийнято в обхід усіх існуючих на той час законодавчих норм [7, с.107].

Чому євреї так трагічно сприймали цей закон? Він забороняв ухиляння від військової служби, а також заміну її грошовими внесками. Зрозуміло, що взагалі служити в царській армії було дуже важко. І ніхто не був радий. Але для євреїв істотна проблема – це віра. І зрозуміло, що в армії зберегти іудейство було дуже складно. Тут потрібно відзначити, що рекрутський набір у відношенні євреїв мав специфічну норму, правове вікно, що було зроблено в рамках цього закону: єврейські громади отримали право постачати в якості рекрутів підлітків, дітей у віці від 13 років у кантоністські батальйони [9, с.128]. В цих закритих учбових закладах дітей наvertsали до православ'я і готували до військової служби, тобто за державний кошт. А якщо дорослий єврей-рекрут йшов у армію, утримання його сім'ї падало на плечі громади [5, с.72]. Як правило, будь-який нормальний єврейський юнак до 18 років уже був одружений і мав дітей. Тому питання віри і фінансові тісно переплелися. Єврейські громади вимушено йшли на компроміс. Це серйозна проблема. Микола I вимагав щомісячних звітів у визначений термін з метою дізнатися, скільки кантоністів удалося перетворити у християн? Але це єдиний приклад з політики імперії Романових у відношенні євреїв, де ми бачимо систематичне і цілком репресивне прагнення до масової християнізації євреїв.

Ще однією дискримінаційною нормою у відношенні євреїв було уведення подвійної порівняно з росіянами норми рекрутського набору. Вона вступила в дію в 1850 році. Але було б дуже наївно думати, що її придумали спеціально для євреїв. І що вони були першими, хто від неї постраждав. Насправді, подвійна норма рекрутського набору була уведена для поляків у 1840 році, тобто за 10 років до цього [2, с.253].

Узагалі треба сказати, що православна церква насторожено ставилася до християнізації євреїв. Вона сильно євреїв побоювалася. Якщо ми говоримо про те, чому євреям заборонено було в'їжджати в Росію в XVI столітті, – то це в зв'язку з «ерессю жидовствующих». Якщо ми дивимося на XVIII-XIX століття, то тут ми маємо справу з іншим рухом: іудействующі або суботники. Це був масовий рух. Російські селяни переходили в іудаїзм. Переходили селищами. Незважаючи на репресії – їх гнали в Сибір і на Кавказ. Деякі такі селища ще залишилися дотепер [3, с.159]. Але можна сказати, що в цьому православному ставленні до євреїв, крім страху і відторгнення, за рахунок того, що контакту систематичного не було, антиіудаїзм був помітно менш розвинений і вигадливий, ніж у католицькому світі. Тому що ці мотиви кривавого наклепу, тобто використання крові християнських дітей у ритуальних цілях, або мотив символічної наруги над тілом Христа – це всі мотиви католицького світу.

У православ'я вони проникають дуже запитливо, у контактних зонах з католицизмом, і якщо ми говоримо про криваві наклепи і про процеси по кривавих наклепах, то тут треба сказати, що список гріхів Російської імперії виглядає дуже скромно. Число процесів можна перерахувати по пальцях однієї руки. Був один процес, – Саратов, 1856 рік, – який закінчився засудженням обвинувачуваних. Але вони були відразу помилувані верховною владою. Для порівняння зауважимо, що таких процесів тільки в другій половині XIX століття в Габсбурзькій монархії було більше дюжини. Причому там теж один процес закінчився обвинуваченням, це 1899 і 1900 роки, тобто два процеси по одній справі. Леопольда Хільснера засудили: спершу до страти, потім до довічного ув'язнення. Помилували його, але не реабілітували в 1916 році. Цікава подробиця цього процесу: у ньому бере участь така видна фігура, як Томаш Масарик. Він виступає громадським захисником. І чехи у своїх підручниках завжди відзначають цей факт. При цьому вони «забувають» інший факт: громадський обвинувач, доктор Бака, увесь той час, коли Масарик був президентом Чехословаччини, посідав посаду бургомістра міста Праги [7, с.194]. Отже, і нарратив про те, де антисемітизму було більше, потребує серйозного корегування.

Це зауваження слід розповсюдити і на роль окремих правителів Росії у дискримінації єврейського населення. Так, Миколу I євреї вважали царем сильно ворожим. Не без підстав. За його царювання було встановлено нагляд за єврейськими книгами, що увозилися із-за кордону, запроваджувалася загальна цензура єврейських книг [14, с.151]. Разом з тим, крім цієї регламентації і наказів, у правління Миколи I відбулися деякі важливі речі, котрі сприяли модернізації єврейського життя. Можна сказати, що саме тоді

зароджується таке явище, як російсько-єврейська інтелігенція.

Що відбулося? У 40-ті роки XIX століття була розпочата ціла низка реформ, котрі припускали дві речі: скасування кагалу (це було дуже важливо, тому що кагал сприяв консервації єврейської громади) і створення нових світських шкіл для євреїв з викладанням багатьох предметів російською мовою і з викладанням релігії на німецькій. Автором проекту був міністр освіти С.А.Уваров. Це дуже цікаве явище, тому що Уваров був досить ефективним бюрократом, який розумів: якщо ти щось хочеш зробити у відношенні тієї або іншої громади, етнічної групи, то потрібно знайти союзників усередині цієї групи. І йому це вдалося. На той час уже з'явилися порівняно нечисленні освічені євреї, що відривалися від традиціоналістських громад і яких можна було залучити до викладання, що він і зробив [2, с.251].

Якби не було цих шкіл, то, мабуть, не відбувся б стрибкоподібний ріст чисельності євреїв серед учнів гімназій і університетів, коли вони стали відкриті. Це відбулося через два десятиліття. Цікаво, але громади пручаються цим школам, тому що знову сприймають їх як інструмент відриву від іудаїзму і християнізації. Уваров наймає на службу реформістського рабина, випускника Мюнхенського університету Макса Лілієнталя, який повинен їздити по єврейських громадах і пояснювати, що там будуть навчати іудейської релігії, що ніхто їх перетворювати в християн не збирається. Не завжди ці поїздки закінчувалися для Лілієнталя вдало, але він старався [5, с.95].

У принципі, можна сказати, що весь цей період до Олександра II – це період, коли держава намагається якимось чином перебудувати життя єврейських громад, і єврейські громади здебільшого досить ефективно цьому пручаються. Але виникає певне число модернізованих євреїв. Ситуація різко змінюється за Олександра II. Друга половина 1850-х і до кінця 1870-х років – це вікно можливостей, коли в Імперії був шанс провести емансипацію євреїв. Коли в суспільстві були сильні настрої, які можна описати як ліберальне запрошення до асиміляції. І коли з боку євреїв уже пішов досить масовий відгук на це запрошення [3, с.201].

Що в цей час відбувається? Для євреїв відкриваються гімназії й університети, чисельність їх зростає фантастичними темпами. Американський дослідник Ю.Сльозкін наводить такий приклад, що в Миколаївській гімназії, яка відкрилася в Одесі в 1879 році, у першому наборі – 105 євреїв і 38 християн [16, с.124]. Тобто механізми починають працювати. Імперія не вибрала тактику одномоментної емансипації. Те, що вона робить, можна назвати тактикою виборчої емансипації: відкриття дверей із смуги осілости для окремих груп єврейського населення. Але якщо ми поди-

вимосся на те, які групи одержують право залишати смугу осілої, то побачимо досить цікаву картину. Це люди з вищою освітою; з ученими ступенями; лікарі, що не мають ступенів; випускники Технологічного інституту; усі, що закінчили курс вищих навчальних закладів; аптекарські помічники; дантисти; фельдшери; сповитухи; вивчаючі формацію, фельдшерське повивальне мистецтво; ремісники; відставні солдати. Молоді євреї мали право залишати смугу осілої на час навчання, у тому числі і з ремісничих професій [4]. Коли ми дивимосся на цей список, стає зрозуміло, що при бажанні залишити смугу осілої було можна.

Існує досить сильне переконання в колах зовсім навіть не абстрактних лібералів, а ліберальних росіян-націоналістів XIX ст., типу М.Каткова, що ця низка заходів повинна була в кінцевому підсумку привести до повної емансипації євреїв. Катков, зокрема, переконував: "Російське законодавство неспинно йде вперед у тому самому напрямку... Бажано, щоб закон не провадив риси розподілу між ними, євреями, і всіма підданими. Євреї скрізь, де тільки визнають їхнього права, діють в інтересах політичної єдності країни" [7, с.220].

Цікавий приклад – це емансипація євреїв у Царстві Польському. Свій початок вона бере в 1862 році, коли було проголошено рівноправність євреїв [6, с.208]. Але в січні 1863-го року починається повстання... І що відбувається після його придушення? Усі реформи Велепольського, які давали додаткові права полякам, скасовуються. Єдина реформа, котра не зазнала змін, – це реформа, що стосується єврейської емансипації. Хочемо ми або ні, тут знову простежується зв'язок між єврейським і польським питаннями. Він стає дуже гострим. Євреї не підтримали повстання 1830 р. М.Муравйов, який після наступного повстання заслужив звання "вешателя", пропонував створити з євреїв спеціальну поліцію в Царстві Польському. Мовляв, хай вони стежать за тим, щоб поляки себе добре поводити. Але врешті-решт вирішили таку поліцію не створювати, бо не було упевненості, що євреї, одержавши владні повноваження, не стануть використовувати їх і у своїх інтересах [3, с.214].

Інший приклад того, як неспокійна ситуація в польському питанні корегувалася з єврейським, – це питання про право останніх здобувати землю. У 1862 році у всьому Західному краї євреям дозволили купувати ненаселені землі. Цей закон діяв лише 2 роки [4]. За цей час енергійний підприємець Лазар Бродський устиг накупити стільки землі, що створив свою цукрову імперію. Але, до речі, зробивши свою цукрову імперію, він поставив цукор на стіл усім прошаркам населення, включаючи селян, які до цього знали, що така штука є, але бачили його тільки на панському столі.

Чому в 1864 році цей закон скасували? Тому що виникла принципово інша ситуація. Ринку землі в 1862 році був порівняно обмежений. Тоді спробували євреїв, напередодні можливого повстання, перетягнути на свій бік. У 1864-му ситуація докорінно змінилася. Землі тепер на ринку багато. До того ж, відбулися конфіскації земель в учасників січневого повстання 1863 року. Залишити за євреями право купувати значно більшу кількість землі досить ризиковано. Тепер прийнято проект русифікації земельної власності. Полякам заборонено купувати землю тут, вони її можуть тільки продавати. І євреям заборонено, тому що підозрюють, що євреї можуть діяти як агенти, ширма для поляків. Тепер землю можуть купувати тільки росіяни. Ідея змінити співвідношення сил у великій земельній власності, серед іншого, пов'язана з земською реформою. Земства на західних окраїнах не було до 1911 року. Саме тому, що там більшість складають поляки серед дворянства [1, с. 159].

90% тих або інших законодавчих ініціатив в епоху Олександра II – це ініціативи, що розширюють права євреїв. Але Імперія не змогла або не захотіла провести емансипацію. Тут треба зрозуміти, що було багато страхів. Страх полягає в тім, що до цього часу чисельність єврейського населення Імперії збільшилася – це близько 5 млн чоловік. Російська імперія відтепер має справу з проблемою, яка за своїми масштабами істотно відрізняється від тих країн, де на той час емансипацію вже провели. Є таке зауваження в одного дослідника цих сюжетів. Він пише, що усього 300 000 євреїв до кінця XIX століття жило за межами смуги осілої. І, загалом, правильно – "усього"! Тому що це 7% від загальної чисельності євреїв в Імперії. Але, з іншого боку, ці 300 000 – це втричі більше чисельності всіх євреїв, що живуть на той час у Франції або в Голландії, це на 60 000 більше, ніж чисельність усіх євреїв, що живуть на Британських островах, це половина всіх євреїв, що живуть у Німеччині [7, с. 244].

Єдина імперія, де в процентному співвідношенні урівняні величини з російськими євреями – це Австро-Угорщина. У правовому сенсі Австро-Угорщина зважилася провести емансипацію євреїв у 1867 році [2, с.255]. Правда, її уряд підстрахувався економічними регуляторами. Що він зробив? Будь-яка людина без систематичних джерел доходу і заробітку могла бути вислана до місця свого народження, якщо за неї не ручалася громада, у якій ця людина на той момент знайшла притулок. Даний закон діяв в Австро-Угорщині до кінця XIX століття. А в правовому плані вони євреїв емансипували. В Австро-Угорщині на якийсь момент переміг лібералізм.

У Російській імперії цього зроблено не було, і вона дуже дорого за це заплатила. Станом на кінець 1870-х років можна констатувати два

факти: а) правову емансипацію євреїв не здійснено, б) при цьому вже існує велика кількість євреїв, що відгукнулися на ліберальне запрошення до асиміляції. Можливо, царська влада за сприятливих умов теж пішла б, як Австро-Угорщина, по шляху лібералізму. Однак, на перешкоді такого сценарію стала одна загрозлива тенденція. Саме кінець 70-х – початок 80-х рр. XIX ст. – це час, коли у всій Європі не просто народжується, а починає домінувати новий сорт антисемітизму – модерний антисемітизм [3, с.219]. Об'єктивно він пов'язаний із зміною поглядів на євреїв.

Раніше вважалося, що євреї слабкий, непродуктивний і з нього треба зробити людину, «як ми». На практиці цей постулат у великій мірі зводився до антиїудаїзму. Не випадково євреї, що охрестився, з правової точки зору в Російській Імперії переставав бути євреєм. А що таке модерний антисемітизм? Це принципово інша річ. Євреї стає поганим тому, що він сильний, хитрий, краще інших уміє орієнтуватися в новому капіталістичному світі і, крім цього, навчився мімікрії, так що його навіть і не розпізнати. І тому неважливо, що він говорить російською мовою, що він охрестився і т.д. Тут уже дуже сильною є расистська складова. Про те, як подібні настрої формуються, можна багато говорити, але в Російській імперії вони у великій мірі – імпортований продукт.

Особливо сильний страх перед євреєм, який піднімається з бруду в князі, був у ті часи в Німеччині. Цифри дійсно вражають. У 30-ті роки XIX ст. 80% євреїв, що жили в Німеччині, належали до найбільш бідних прошарків населення. У 70-ті рр. число заможних євреїв, тобто тих, чий дохід вище за середній – ті ж самі 80%. Євреї складають 1% населення Німеччини і володіють на початку XX ст. приблизно третиною найбільших статків, тобто 30% у числі найбільш багатих німецьких родин. В Німеччині, Австрії та Угорщині початку XX ст. видавцями, редакторами й авторами більшості національних газет, котрі не були специфічно християнськими і антисемітськими, були євреї [16, с. 98].

Зрозуміло, що ця ситуація змушує задуматися. У Росії цього ще не відбулося, але цей дискурс уже могутньо є присутнім у газетах, цей новий антисемітизм формується під знаменитим гаслом: "Жид не спить". Цей "прийдешній жид" – новий господар життя, що прийде й усе захопить. Це накладається на страхи щодо слабкості національного капіталізму й т. ін. Фактично цей настрої домінує у всій Європі – новий модерний антисемітизм [7, с. 288].

Є тільки одна країна, де ліберальне запрошення до емансипації продовжувало діяти аж до кінця XIX ст., – Угорщина. Тому що коли угорці розпочали будувати свою націю, вони побачили, що в них немає буржуазії. І угорське

дворянство чесно в цьому зізналося – про це пишуть ідеологи угорського національного руху: у нас щось не виходить бути капіталістами. Що робити? Кого взяти по допомогу? Були два варіанти: або німців, або євреїв. Угорці вирішили, що краще запросити євреїв, ніж німців. І в рамках цієї націоналізації євреї витиснули німців: Будапешт як місто, у якому угорська і німецька громади були більш-менш співвідносні ще на початку 60-х рр., у 80-ті рр. стає майже вільним від видимих ознак німецької присутності. Це, як бачимо, відбулося за 20 років. Євреїв немов би запрошували вбудовуватися в угорську націю, тобто: говоріть угорською мовою, будьте лояльні, вважайте себе угорцями – і ми вас будемо вважати угорцями. Таке правило працювало до початку XX ст. [15, с.97].

І от повернімося до російської ситуації: більш-менш аккультуrowаних і асимільованих євреїв стає усе більше, а суспільство, охоплене модерним антисемітизмом, усе більше їх не приймає. Куди цим людям податися? Є якісь сегменти російського суспільства, що не відкидають євреїв? Так, вони є. Це соціалісти і часті ліберали. От євреї туди і відправилися. Коли в 70-ті рр. російських євреїв звинувачують у тім, що їх занадто багато в революційному русі, – це наклеп. Кількість євреїв у народницькому русі в 70-ті рр. XIX ст. абсолютно точно відповідає числу євреїв серед усього населення імперії – 4-5%. До кінця 1880-х рр. число євреїв у революційному русі вже сягає 35-40%, і ситуація із часом сильно змінюється [10]. Вони не лише створюють єврейську політичну партію (Бунд), але також грають помітну роль в інших опозиційних самодержавству організаціях: РСДРП, в анархістському русі, у есерів тощо.

Тепер коротко ще про дві речі. Рубіж 1880-х рр. – перша хвиля погромів. У принципі, тут дуже важливо зрозуміти дві речі: що погроми називаються дуже різні, з погляду механізмів, явища. Може бути, з погляду того, кого громлять, – без різниці, які механізми. Але з погляду історика все-таки це важливо. Якщо ми дивимося на 80-ті рр., то все-таки основна маса – це типові етнічні бунти селянського населення. Наступна велика хвиля погромів – 1905 р. Це вже зовсім інша природа. Це погроми, у яких дуже велика політична складова: євреїв (і, до речі, не тільки євреїв) громлять, тому що їх ідентифікують як прихильників революційного руху, громлять активні контрреволюціонери [8, с.103]. Микола II щиро їм співчуває (мається на увазі погромників). Микола II помилував приблизно 90% засуджених погромників. Наступна хвиля, що теж описується як погроми, – це вже період Громадянської війни. Але перед нами зовсім інше явище, тому що ці погроми – вірніше, ці види насильства – здійснюються в основному вузькими організованими, військовими групами. Або ар-

мійськими загонами, або бандами – як завгодно назвіть. Тобто, це дуже різні явища, і саме те, що ми дуже різні явища називаємо одним словом, говорить про те, що ми погано це вивчили. Ми завжди єврейську історію засилаємо як би в особливе гетто... [7, с.350]. Спробуйте згадати яку-небудь історію: Російської Імперії або, скажімо, західних країн, у якій історія євреїв розповідалась би в тканині загального нарративу, – цього нема, це завжди окремо, якщо він взагалі присутній. Це дуже збіднює наше розуміння того, що відбувається. Той же погром треба розглядати в контексті інших подібних явищ, що не обов'язково зорієнтовано на євреїв.

Євреї знали в Російській Імперії часи і погані, і терпимі, і, навіть, споконвічно досить пристойні. Ця ситуація неоднорідна. Нарратив єврейського страждання цілком легітимний. Але цим історія не вичерпується.

Дуже важливо, якщо ми хочемо зрозуміти політику Імперії в єврейському питанні, бачити взаємозв'язок з іншими проблемами на тих окраїнах, де вони живуть. Тому що якщо ми вийдемо за рамки західних окраїн Російської Імперії і подивимося, якою була політика у відношенні євреїв на інших територіях, то ситуація буде виглядати зовсім інакше. І в Бессарабії, і на Кавказі, і в Середній Азії, де живуть різні групи єврейського населення, ті групи євреїв, яких Імперія ідентифікує як місцевих, одержують абсолютно ті ж права, що й інші групи місцевого населення. Тоді, коли євреї західних окраїн замкнені в смугі осілості, бухарські євреї мають право здобувати власність хоч у столицях [3, с.235]. Ми не можемо описати цю ситуацію як минаючу просто з нелюбові до євреїв. Імперська бюрократія завжди розколота стосовно євреїв. Є цілком юдофобські групи і навіть інституція – євреїв сильно не любило Військове міністерство, особливо на початку ХХ століття. Були й більш толерантні. Це Міністерство фінансів. А також цивільна адміністрація на місцях [2, с.265].

До початку ХХ століття стало зрозуміло, що Імперія провалила єврейське питання. Вона не зуміла використовувати цю групу населення в інтересах імперії, що було цілком можливо. Єврейське питання і далі дає нам цікаві ілюстрації загального стану імперії. Усі вищі сановники Імперії, включаючи Вітте і Столипіна, вважають, що єврейську емансипацію потрібно провести якомога швидше. Столипін так намагався, що один раз навіть домігся того, що Рада міністрів одноголосно прийняла деякі рішення про скасу-

вання найбільш кричущих дискримінаційних заходів у відношенні євреїв [17, с.64]. Тут важливо, що в імператора завжди було право вибрати між думкою більшості і думкою меншості. У принципі, ми можемо сказати, що після 1905 року усе більше і більше з'являється євреїв, які стурбовані цим питанням, відчуттям, що вирішення єврейського питання можливо яке завгодно, але тільки не як емансипація в рамках Російської Імперії. Це може бути сіонізм, імміграція, перетворення Російської Імперії в що-небудь інше, скинення самодержавства.

Якщо австрійських євреїв називали "вірні государеві", то значна частина євреїв у Росії була, якщо можна так висловитися, "вірні Пушкіну". Тобто вони дуже любили російську культуру, вони були прив'язані до Росії, але свідомо не до государя імператора і його устрою. Якщо ми подивимося на те, що відбувається після краху Російської Імперії, то ми побачимо, що масштаб єврейських страждань 1917-1920 років помітно перевищує масштаб єврейських страждань у рамках Російської Імперії. А з іншого боку, ми бачимо, що серед тих, хто змушував людей страждати з маузером у руці, було багато євреїв. У 1918 р., наприклад, євреї становили 19,1% всіх слідчих центрального апарату Надзвичайної Комісії під керівництвом Ф.Дзержинського і 50% слідчих із відділу по боротьбі з контрреволюцією [16, с.256].

Отже, історія євреїв у Росії не може бути розказана тільки як історія жертв. Їх становище в межах імперії змінювалося на протязі століть. Яскравим явищем політики держави щодо євреїв стала „смуга осілості“. По суті, це – територія, на якій в законодавчому порядку було дозволено євреям проживати в Російській імперії [11, с.1-250]. Вона проіснувала в Росії від поділів Польщі до, фактично, 22 березня 1917, коли законодавчим актом ІV Державної думи було скасовано всі обмеження в правах російських громадян, обумовлені приналежністю до того чи іншого віросповідання, віровчення або національності.

Однак, її наявність не робить єврейський нарратив перебування в Російській імперії якимось гіршим від інших національних нарративів. Єврейський нарратив – це нарратив віктимізації, що сильно спрощує проблему, але це зовсім не значить, що євреям у Російській імперії жилося добре. Не можна заперечити, що ставлення до євреїв з боку держави було на протязі всієї її історії особливим, але й євреї до себе ставляться, як до особливих.

1. Аврех А.Я. Столыпин и судьбы реформ в России. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.
2. Бэкон Г. Положение евреев в России после разделов Польши // История и культура евреев Восточной Европы. – Тель-Авив, 1995. – С. 240-267.
3. Гессен Ю. История еврейского народа в России: У 2 книгах. – М., 1993. – Кн.2. – 415 с.
4. Законодательство Российской Империи о евреях по состоянию на 1912 г. // www.jafi.org.il/education/100/RUSSIAN/History/lex/lex.html

5. Зайденман Л. Правовое положение евреев в России. – СПб., 1906. – 156 с.
6. Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Перекл. з німецької Х.Назаркевич. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
7. Клир Дж. Еврейский вопрос в Российской империи, 1855—1881. – Кембридж, 1995. – 534 с.
8. Кожин В.В. Россия. Век XX-й. (1901-1939). Опыт беспристрастного исследования. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 448 с.
9. Красножен М. Иноверцы на Руси: В 2-х томах. Т. 1: Положение неправославных христиан в России. – Юрьев, 1900. – 278 с.
10. Кременецкий И. Участие евреев в политической деятельности России и СССР // www.usfamili.net/web/joseph/uchastie_evr_v_polit_deyat_rossii.htm
11. Левин Е.Б. Сборник ограничительных законов и постановлений о евреях по 1-е июля 1902 г. – СПб., 1902. – 250 с.
12. Леонтович В.В. История либерализма в России. 1762-1914. – М., 1995. – 550 с.
13. Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. – М., 2006. – 248с.
14. Национальная политика России: история и современность. – М.: Изд-во «Русский мир», 1997. – 680 с.
15. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник: У 2 ч./ За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч.2. – 730 с.
16. Слезкин Ю. Эра Меркурия: евреи в современном мире. / Пер. с англ. С.Ильина. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 544 с.
17. Слиозберг Г. Б. Политический характер еврейского вопроса. – СПб., 1907. – 85 с.
18. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917) / Пер. с англ. С.Н.Самуйлова. – Смоленск: Русич, 2001. – 512 с.

РЕЗЮМЕ

«ЕВРЕЙСКИЙ ВОПРОС» В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: ВЫДУМКИ И РЕАЛИИ

Сурнин В. Б. (Ужгород)

В статье анализируется положение евреев в Российской империи на протяжении того периода, когда их пребывание в составе всего населения приобрело форму отдельного вопроса. Несмотря на попытки эмансипировать евреев, эта политика не была доведена до конца и закончилась неудачей.

Ключевые слова: Российская империя, евреи, эмансипация, дискриминация, ассимиляция, эволюция, революция.

SUMMARY

"JEWISH QUESTION" IN THE RUSSIAN EMPIRE: FICTION AND REALITIES

V. Surnin (Uzhhorod)

In article is analyzed the position of Jews in the Russian empire during the period when their stay in structure of all population has got the individual question form.

Despite attempts to emancipate Jews, this policy has not been finished and was ended with failure.

Keywords: Russian empire, Jews, emancipation, discrimination, assimilation, evolution, revolution